

Van God los?

Religiositeit bij moslimimmigranten in Europa en de invloed van de ontvankelijkheidscontext, discriminatie en generatie

*Isis Vandelannote**1

Samenvatting

Dit onderzoek focust op de effecten van de ontvankelijkheidscontext op religiositeit bij moslimimmigranten in Europa. Deze paper nest zich in onderzoek over de invloed van het gastland waarin moslimimmigranten terechtkomen. Voorgaand onderzoek besteedde weinig aandacht aan de ontvankelijkheidscontext en zijn invloed op religiositeit als onderdeel van het integratieproces. In de literatuur worden zowel attitudes-gebaseerde als institutionele dimensies van de ontvankelijkheidscontext onderscheiden, maar ze werden tot hier toe nog niet samen getest. Beide dimensies opnemen in onderzoek biedt nochtans een beter zicht op de invloed van de ontvankelijkheidscontext op religiositeit bij immigranten. Er wordt verwacht dat negatieve ontvankelijkheidscontexten resulteren in een sterkere religiositeit bij moslimimmigranten in Europa. De mate waarin moslimimmigranten de negatieve effecten van een gesloten ontvankelijkheidscontext ervaren, wordt bepaald door de gepercipieerde discriminatie. De sociale integratietheorie biedt ons een theoretisch kader om intergenerationele verschillen in religiositeit in rekening te brengen. Twee dimensies van religiositeit worden onderzocht, namelijk (1) subjectieve religiositeit en (2) bidden. Alle zeven waves (2002-2014) van de European Social Survey (ESS) worden gebruikt in een 3-level *cross-classified* multilevel model, waardoor zowel cross-sectionele als longitudinale patronen onderzocht kunnen worden. De drie hoofdconclusies zijn (1) negatieve ontvankelijkheidscontexten resulteren in een sterkere subjectieve religiositeit bij moslimimmigranten, (2) immigranten die in een negatieve ontvankelijkheidscontext leven en tegelijk discriminatie ervaren, vertonen een sterkere subjectieve religiositeit dan immigranten die geen discriminatie ervaren en (3) de ontvankelijkheidscontext verandert niet doorheen de tijd.

* Isis.Vandelannote@UGent.be

1 Vakgroep Sociologie, Universiteit Gent

Kernwoorden

ontvankelijkheidscontext, religiositeit bij immigranten, cross-nationaal onderzoek, longitudinaal onderzoek, European Social Survey

Inleiding

In Europa staat de religiositeit van immigranten, en in het bijzonder die van moslimimmigranten, centraal in het integratiedebat. De islam wordt geassocieerd met het onvermogen van moslimimmigranten om zich te integreren in de Europese samenleving (Alba & Foner, 2015). In tegenstelling tot Europa, wordt religiositeit in de Verenigde Staten gezien als een positieve factor in het integratieproces, waarbij sociale netwerken worden uitgebouwd in functie van opwaartse mobiliteit (Alba & Foner, 2015). Niettegenstaande is er ook in de Amerikaanse samenleving een zekere vijandigheid gegroeid tegenover moslimimmigranten (Edgell, Hartmann, Stewart & Gerteis, 2016). Het laatste decennium worden gebeurtenissen zoals 9/11 en het hoofddoekendebat gebruikt als bewijs dat moslimimmigranten zich niet kunnen aanpassen (Field, 2007). Tegelijk worden die gebeurtenissen aangegrepen door, voornamelijk, rechtse politieke partijen en individuen om gesloten grenzen te verdedigen en een vijandige sfeer tegenover immigranten te creëren (*i.e.* een gesloten ontvankelijkheidscontext) (Betz & Meret, 2009).

De ontvankelijkheidscontext geeft de openheid van een samenleving aan tegenover immigranten en is gebaseerd op anti-immigrantenattitudes enerzijds - dat noemen we de attitudes-gebaseerde dimensie - en op het gevoerde integratiebeleid anderzijds - dat noemen we de institutionele dimensie (Connor, 2010; Portes & Rumbaut, 2006). Onderzoek toont aan dat negatieve attitudes tegenover immigranten gepaard gaan met een sterkere religiositeit bij immigranten (Connor, 2010; Van Tubergen, 2006). Binnen Europa zijn er echter cross-nationale verschillen in de anti-immigrantenattitudes (Meuleman, Davidov & Billiet, 2009). Hoewel uitgewezen is dat contextuele factoren een rol spelen, blijft kwantitatief, multilevelonderzoek naar de invloed van die factoren op religiositeit bij immigranten eerder zeldzaam (voor uitzonderingen zie Connor, 2010 en Torrekens & Jacobs, 2016). Het eerste doel van deze paper is daarom de invloed van de ontvankelijkheidscontext op de religiositeit bij moslimimmigranten te onderzoeken.

In onderzoek naar religiositeit bij immigranten is er tot op heden weinig aandacht voor de invloed van veranderende contexten doorheen de tijd. Onderzoek wees nochtans uit dat anti-immigrantenattitudes niet enkel cross-nationaal verschillen, maar ook veranderen doorheen de tijd (Meuleman et al., 2009; Semyonov, Raijman & Gorodzeisky, 2006). Periodes gekenmerkt door een economische recessie, bijvoorbeeld, zorgen voor een stijging in negatieve attitudes tegenover immigranten (McLaren & Johnson, 2007). Het tweede doel van deze paper is daarom het vaststellen van verschillen in de ontvankelijkheidscontexten doorheen de tijd.

Daarbovenop verloopt het integratieproces niet lineair. Het is een langzaam proces dat meerdere generaties in beslag neemt (Verkuyten, 2008). Veranderingen in de religiositeit van immigranten worden verklaard door intergenerationele processen en de invloed van discriminatie. De invloed van discriminatie verschilt naargelang de generatie waartoe een immigrant behoort (Van der Bracht, 2013). Het in kaart brengen van veranderingen in de ontvankelijkheidscontext en religiositeit doorheen de tijd laat het toe om theoretische kaders, zoals de sociale integratietheorie (Durkheim, 1951), vanuit een dynamisch standpunt te bekijken (Meuleman et al., 2009). Om dat dynamische karakter in rekening te brengen, wordt de invloed van veranderingen in de ontvankelijkheidscontext op veranderingen in de religiositeit bij moslimimmigranten onderzocht. De centrale aanname is dat veranderingen in de ontvankelijkheidscontext de religiositeit van moslimimmigranten zal beïnvloeden. Daarmee beantwoordt dit onderzoek aan de vraag naar meer dynamisch onderzoek (Smits & Ultee, 2013).

Samengevat luidt de onderzoeksvraag in deze paper: ‘Beïnvloedt de ontvankelijkheidscontext de religiositeit van moslimimmigranten in Europa?’

Daarbij wordt een antwoord gezocht op de volgende deelvragen:

- (1) Verschilt de invloed van de ontvankelijkheidscontext op de religiositeit bij moslimimmigranten in Europa, cross-nationaal?
- (2) Wordt de invloed van de ontvankelijkheidscontext op religiositeit beïnvloed door het ervaren van religieuze discriminatie?
- (3a) Zijn er verschillen in de ontvankelijkheidscontext doorheen de tijd, en
- (3b) beïnvloedt dat de religiositeit van moslimimmigranten (*i.e.* periode-effecten)?

Theoretisch kader en hypothesen

Religiositeit, visies en dimensies

De betekenis van religie vormt een onderzoeksonderwerp voor sociologen dat teruggaat tot het werk van zijn grondleggers, Weber en Durkheim (Goldstein, 2012). Terwijl Weber voornamelijk religie benadert vanuit een substantieve visie - de nadruk ligt op de inhoud -, benadert Durkheim religie vanuit een functionalistische perspectief - de nadruk ligt op de functies van religie voor de samenleving en zijn individuen, zoals sociale adaptatie en integratie (Davie, 2006). Vanuit het functionalistische perspectief kan religie, door middel van zijn sociale functies, individuen in een samenleving verenigen, wat integratie bevordert (Van der Bracht, 2015). Religie is ook een sociale identiteit, waarbij iemand zich identificeert met een bepaalde sociale groep en conformeert naar diens wereldvisie, ideologie en gedragsvoorschriften (Hogg, Adelman & Blagg, 2010). Recente theoretische ontwikkelingen binnen de culturele religiesociologie benadrukken bijvoorbeeld de rol van religie bij de constructie van grenzen (*‘boundary making’*) die ongelijkheid in de samenleving rechtvaardigen, wat contrasteert met de verenigende functie die naar voren wordt geschoven door de functionalistische visie (Edgell, 2012).

Deze paper gebruikt daarom zowel inzichten van het functionele perspectief dat een zekere generaliseerbaarheid heeft, wat het beter toelaat om cross-nationale verschillen te onderzoeken (Van der Bracht, 2015), evenals inzichten van recentere theoretische ontwikkelingen die conflicten (discriminatie) en religieuze identiteitsvorming benadrukken (Edgell, 2012).

Religiositeit heeft een multidimensioneel karakter waarbij een onderscheid gemaakt wordt tussen praktiseren (handelingen) en geloven (overtuigingen) (Hall, Meador & Koenig, 2008). Hoewel de verschillende dimensies gerelateerd zijn aan elkaar, blijkt dat een unidimensionele benadering van religiositeit bij moslimimmigranten niet opgaat, waardoor het belang van een multidimensionele benadering wordt geïllustreerd (Phalet, 2004).

De rol van het gastland: ontvankelijkheidscontext en religiositeit

Immigranten worden geconfronteerd met een nieuwe nationale context, waarmee ze hun eigen afkomst en identiteit moeten zien te verzoenen (Sam & Berry, 2010). Dat integratieproces wordt beïnvloed door contextuele kenmerken van zowel het herkomstland, als het gastland. Onderzoek heeft onder meer aangetoond dat de religiositeit van moslimimmigranten beïnvloed wordt door kenmerken van het gastland zoals de religieuze (Van der Bracht, 2013) en economische context (Van der Bracht, Van de Putte & Van de Velde, 2014; Van Tubergen, 2006). In het bijzonder toont Connor (2010) aan dat de religiositeit bij moslimimmigranten beïnvloed wordt door de ontvankelijkheidscontext in de samenleving. Daarmee bedoelen we de mate waarin een samenleving open of gesloten staat tegenover immigranten. Gegeven dat het zelfconcept (e.g. religieuze identificatie) van individuen afhankelijk is van hun sociale identiteit, verworven uit hun lidmaatschap bij sociale groepen (e.g. religieuze, etnische of nieuwe nationale groepen) (Brown, 2000) en dat een gesloten ontvankelijkheidscontext wijst op exclusie van immigranten, kan een gesloten ontvankelijkheidscontext mogelijk een barrière vormen voor het integratieproces (i.e. lidmaatschap in de gastsamenleving) van moslimimmigranten. Om cross-nationale verschillen in de religiositeit bij moslimimmigranten te verklaren, is het daarom belangrijk om de ontvankelijkheidscontext te bestuderen. Hoewel religie, en de islam in het bijzonder, slechts een facet is binnen het integratieproces, wordt het in de huidige tijdscontext gezien als een *'bright boundary'* (Alba, 2005) die 'hen' (moslimimmigranten) van 'ons' (autochtone bevolking) onderscheidt.

De ontvankelijkheidscontext bestaat uit twee dimensies: de institutionele dimensie en de attitudes-gebaseerde dimensie. De institutionele dimensie wordt op een continuüm voorgesteld waarbij het ene uiteinde gekenmerkt wordt door totale exclusie van de immigranten door de overheid en het andere uiteinde door een actieve ondersteuning vanuit de overheid (Portes & Rumbaut, 2006). Onderzoek van Phalet en collega's (2012) toont aan dat de religieuze identiteit van moslimimmigranten beïnvloed wordt door de institutionele context. In Duitse steden die gekenmerkt worden door een exclusieve institutionele context, zijn er bijvoorbeeld meer moslimimmigranten die een

striktere religieuze identiteit hebben, terwijl moslimmigranten in Zweden - dat gekenmerkt wordt door een inclusieve institutionele context - zichzelf wel identificeren als moslim maar weinig praktiseren. Terwijl soortgelijke resultaten gevonden worden in onderzoek van Güngör en collega's (2013), vinden Torrekens en Jacobs (2016) geen effect van gesloten institutionele contexten op de religiositeit van moslimmigranten.

In de praktijk is het echter een hele opgave om een land te positioneren op het continuüm. Ten eerste bestaat een beleid uit verschillende maatregelen en programma's. Bepaalde maatregelen kunnen eerder aan de restrictieve kant van het continuüm liggen, terwijl andere maatregelen ondersteunend kunnen zijn. Ten tweede weerspiegelt het gevoerde beleid van de overheid niet altijd de publieke opinie van de autochtone bevolking (Connor, 2010).

De tweede dimensie, namelijk de attitude-gebaseerde dimensie, weerspiegelt de attitudes van de autochtone bevolking tegenover immigranten en de invloed van hun aanwezigheid op het gastland. Connor (2010) stelde vast dat een vijandige context zorgt voor een hogere mate van religieuze bezoeken bij moslims in vergelijking met de autochtone bevolking. Omgekeerd zorgt een context waarbij immigranten welkom zijn, ervoor dat de verschillen in religieuze bezoeken (moskee/kerk) dalen. Hieruit blijkt dat hun religiositeit gevormd wordt door sociale spanningen tussen groepen, eerder dan opgelegde restricties vanuit de overheid. Meer spanningen worden geassocieerd met een sterkere identificatie met de eigen religieuze groep en een groter engagement in religieuze gedragingen (e.g. bidden) bij moslimmigranten (Branscombe, Schmitt & Harvey, 1999; Fleischmann, Phalet & Klein, 2011). De kritiek op dit perspectief is echter exact het omgekeerde van de institutionele aanpak. Anti-immigrantenattitudes weerspiegelen niet altijd het gevoerde beleid van een land. Op die manier vullen beide perspectieven elkaars gebreken aan. In tegenstelling tot de onderzoeken van Connor (2010) en Torrekens (2016), waar gefocust wordt op één van beide perspectieven, lijkt het daarom beter om beide perspectieven te combineren.

Daaruit volgen de hypothesen (H1a) dat *een ontvankelijke beleidscontext* en (H1b) *een ontvankelijke context op basis van attitudes zullen resulteren in een lagere subjectieve religiositeit en/of minder religieuze handelingen bij moslimmigranten*.

Discriminatie en reactieve religiositeit

De ontvankelijkheidscontext geeft aan of het beleid en de autochtone samenleving in het algemeen open of gesloten staan tegenover immigranten. De invloed van die context staat los van individuele ervaringen en anti-immigrantenattitudes die zich manifesteren via discriminatie. In de psychologische literatuur wordt een onderscheid gemaakt tussen enerzijds open discriminatie, waarbij men verbaal en/of fysiek geweld te verduren krijgt, en anderzijds subtiele discriminatie (Noh, Kaspar & Wickrama, 2007; Rowe, 1990).

Openlijke discriminatie is niet ambigu, waardoor de handelingen gemakkelijk te interpreteren zijn als discriminerend. Het ervaren van openlijke discriminatie voelt aan als een bedreiging van de identiteit. Wanneer die identiteit niet gewaardeerd wordt, versterkt dat de identificatie met de groep die bedreigd wordt. Daardoor wordt er een buffer gecreëerd die de negatieve effecten van discriminatie tegenhoudt (Fleischmann et al., 2011; Verkuyten, 2008). Volgens Berry en collega's (2006) resulteert het ervaren van discriminatie in een lagere associatie met het gastland, wat op zijn beurt zorgt voor desintegratie. Immigranten die discriminatie ervaren, zouden zich minder aanpassen/integreren en zullen dus religieuzer zijn (Van der Bracht, 2013). Dat fenomeen wordt aangeduid met de term 'reactieve religiositeit' (Güngör et al., 2013) en ligt in lijn met het 'rejection-identification'-model van Branscombe (1999). Verschillende onderzoeken tonen aan dat discriminatie tegenover moslimimmigranten resulteert in een sterkere identificatie, en vervolgens in een sterkere geloofspraktijk (Connor, 2010; Fleischmann, 2010; Fleischmann et al., 2011; Güngör et al., 2013).

Daaruit volgt de tweede hypothese (H2): *discriminatie veroorzaakt een hogere mate van religiositeit bij moslimimmigranten.*

De effecten van een negatieve institutionele ontvankelijkheidscontext kunnen eerder subtiel zijn, waardoor individuen de situatie niet per se benoemen als discriminatie (Fairhurst, Ashcraft, Van Laer & Janssens, 2011). De institutionele dimensie van de ontvankelijkheidscontext kan dus als neutraal en rationeel beschouwd worden. Die ontvankelijkheidscontext wordt niet altijd door iedereen op dezelfde manier ervaren (Fairhurst et al., 2011). Als de aanwezigheid van negatieve/gesloten contexten als problematisch ervaren worden, via het ervaren van discriminatie, is de exclusie niet meer subtiel maar openlijk. Dat kan zorgen voor een reactieve religiositeit, waarbij het ervaren van die discriminatie mogelijk het negatieve effect van een gesloten ontvankelijkheidscontext versterkt. Dat resulteert in een hogere religiositeit dan personen die geen subtiele discriminatie ervaren of die niet als problematisch ervaren, maar eveneens leven in een negatieve ontvankelijkheidscontext.

Uit die logica leiden we de derde hypothese af (H3): *het ervaren van discriminatie versterkt het negatieve effect van een negatieve ontvankelijkheidscontext, waardoor immigranten nog religieuzer worden, in vergelijking met immigranten die in een negatieve ontvankelijkheidscontext leven, maar geen discriminatie ervaren.*

Religiositeit en intergenerationele verschillen

Er wordt aangenomen dat assimilatie een vrij traag en gradueel proces is dat niet in één mensenleven voltooid kan worden. Daarom wordt religiositeit in heel wat onderzoek bestudeerd vanuit een intergenerationeel perspectief (Fleischmann, 2011; Portes & Zhou, 1993; Van der Bracht, 2015). Intergenerationele verschillen in religiositeit kunnen verklaard worden door middel van de sociale integratietheorie van Durkheim (1951), waarbij personen die meer geïntegreerd zijn in de gastsamenleving zich meer zullen conformeren aan de dominante normen en waarden (Van der Bracht, 2013). Wan-

neer inwoners van het gastland veel belang hechten aan religie, zullen immigranten die norm geleidelijk overnemen. Onderzoek toont bijvoorbeeld aan dat de hoeveelheid religieuze bijeenkomsten van immigranten samenhangt met het aantal religieuze bijeenkomsten van de autochtone bevolking (Van Tubergen, 2006). Het socialisatieproces is daarbij een belangrijke verklarende factor. De eerste generatie migranten wordt gesocialiseerd in het land van herkomst, terwijl immigranten van de tweede generatie in het gastland worden gesocialiseerd (Van der Bracht, 2013). Er wordt dan verondersteld dat de eerste generatie minder goed geïntegreerd zal zijn dan de tweede generatie. Hoewel er een grote variatie bestaat in de herkomst van moslimimmigranten, wordt ervan uitgegaan dat ze een hogere mate van religiositeit bezitten dan het Europese gastland. Door de seculiere samenleving in Europa zullen tweedegeneratiemigranten minder gelovig zijn dan de eerste generatie (Te Grotenhuis & Scheepers, 2001; Van Tubergen, Te Grotenhuis & Ultee, 2005).

Daaruit volgt de vierde hypothese (H4): *de eerste generatie zal een hogere mate van subjectieve en/of praktische religiositeit (bidden) bezitten dan de tweede generatie moslimimmigranten.*

In de literatuur over religiositeit bij eerste- en tweedegeneratiemigranten blijkt er echter een paradox op te duiken, waarbij tweedegeneratiemigranten religieuzer zijn dan de eerstegeneratiemigranten (Timmerman, Vanderwaeren & Crul, 2003; Van der Bracht, 2015). Nochtans zouden volgens de sociale integratietheorie de tweedegeneratiemigranten beter geïntegreerd moeten zijn, en dus minder religieus zijn. De integratieparadox stelt dat goed geïntegreerde en succesvolle immigranten sterker reageren op het ervaren van discriminatie en daardoor religieuzer zullen zijn (ten Teije, Coenders & Verkuyten, 2013; van Doorn, Scheepers & Dagevos, 2013). Hun structurele integratie, zichtbaar in een beter opleidingsniveau en succes op de arbeidsmarkt, zorgt ervoor dat acceptatie en inclusie door de dominante groep voor hen zeer belangrijk is. Het ervaren van discriminatie, ondanks hun succesvolle integratie, zal hen sneller doen terugplooiën op de eigen religieuze groep, wat resulteert in een sterkere geloofsovertuiging (ten Teije et al., 2013; van Doorn et al., 2013). Die integratieparadox toont aan dat de tweede generatie zich vaak in een ambigue situatie bevindt, tussen de cultuur van herkomst en de autochtone, dominante cultuur (Van der Bracht, 2013). Dat zorgt voor een onzekere ethnische identiteit waarbij religie een houvast biedt (Timmerman et al., 2003).

Daaruit volgt de vijfde hypothese (H5): *de tweede generatie moslimimmigranten ervaart meer discriminatie waardoor ze zichzelf als religieuzer identificeert en meer religieuze praktijken stelt dan de eerste generatie.*

Het temporele aspect: een dynamisch karakter van de ontvankelijkheidscontext

De effecten van discriminatie die resulteren in een reactieve religiositeit tonen aan dat integratie geen lineair proces is. Het is eerder een proces dat af- en toenames

kent, afhankelijk van de context en situatie waarmee immigranten geconfronteerd worden. Om verder bij te dragen aan dat dynamische idee, wordt stilgestaan bij het temporele karakter van de ontvankelijkheidscontext en zijn effecten op religiositeit doorheen de tijd. Om veranderingen doorheen de tijd te verklaren, wordt er dieper ingegaan op de groepsconflictentheorie en de 'Group threat theory'. Blumer (1958) toonde aan dat het positioneren van groepen voornamelijk een collectief proces is, waarbij groepen in relatie met elkaar gezet worden. Negatieve attitudes tegenover een andere groep kunnen gezien worden als een verdedigingsmechanisme tegen de waargenomen bedreigingen van bepaalde groepen (Hellwig & Sinno, 2017; Meuleman et al., 2009).

Een onderscheid wordt gemaakt tussen subjectieve en reële bedreiging. De subjectieve perceptie die iemand heeft over de competitie tussen de *in-* en *outgroup* speelt een belangrijke rol in de relatie tussen de eigenlijke bedreiging en de negatieve attitudes die daaruit volgen (Meuleman et al., 2009; Schlueter, Meuleman & Davidov, 2013). De reële bedreiging wordt gemeten aan de hand van de grootte van de minderheidsgroep en de economische condities. Een grote minderheidsgroep zorgt enerzijds voor meer concurrenten en dus een lastigere strijd om schaarse goederen. Anderzijds is er een toenemende waarschijnlijkheid dat grote minderheidsgroepen zich ook politiek zullen engageren en mobiliseren, wat zorgt voor een grotere bedreiging (Blalock, 1967; Meuleman et al., 2009). Dat de gepercipieerde groepsomvang een rol zal spelen bij het verklaren van negatieve attitudes tegenover de moslimpopulatie, is zeer waarschijnlijk. De islam wordt namelijk aanzien als de snelst groeiende godsdienst in Europa (Savage, 2004; Taspinar, 2003). Daarnaast spelen ook economische condities van het land een rol. Onafhankelijk van de individuele economische situatie, leidt een slechtere nationale economische context tot negatieve attitudes tegenover immigranten (McLaren & Johnson, 2007). Semyonov en collega's (2006) vinden relatief stabiele effecten van de immigrantenpopulatie en economische condities op de attitudes tegenover immigranten door het toenemende gunstige economische klimaat in Europa (Semyonov et al., 2006). Individuen moeten bovendien niet per se zelf bedreigd worden. De perceptie dat personen binnen hun *ingroup* bedreigd worden, is voldoende om negatieve attitudes te creëren (McLaren & Johnson, 2007). Negatieve economische omstandigheden, zoals een economische crisis, zorgen ervoor dat goederen die voor competitie zorgen tussen groepen, schaarser worden. Die situatie resulteert in negatievere attitudes tegenover immigranten (Scheepers, Gijssberts & Coenders, 2002; Semyonov et al., 2006). De economische condities zijn de laatste jaren door de economische crisis wel veranderd. We verwachten daarom dat de ontvankelijkheidscontexten zullen verschillen doorheen de tijd en dat die verschillen ook merkbaar zijn in de religiositeit bij immigranten.

Daaruit volgt hypothese zes (H6) *dat er een hogere religiositeit zal zijn, ten gevolge van een negatiever wordende ontvankelijkheidscontext doorheen de tijd.*

Onderzoeksdesign

Data

Dit onderzoek steunt op data verzameld in alle surveyrondes (7 surveyrondes, 2002-2014) van de European Social Survey (ESS) (Norwegian Centre for Research, 2002-2014). Die survey bevraagt attitudes over een aantal vaste en een aantal roterende thema's. De ESS beschikt daardoor over gedetailleerde info over verschillende thema's en is daarom uitermate geschikt om de invloed van de attitudes-gebaseerde ontvankelijkheidscontext na te gaan op de religiositeit bij moslimimmigranten.

De ESS-data zijn een cross-sectionele dataset met een longitudinaal karakter. De survey wordt tweejaarlijks afgenomen bij verschillende landen die herhaaldelijk participeren in de verschillende waves goed voor zeven meetpunten (2002-2014). Die *national-level* cross-sectionele dataset is daarom uitstekend geschikt om variatie te vinden in de ontvankelijkheidscontext, zowel cross-nationaal als doorheen de tijd (Fairbrother, 2014). Omdat dit onderzoek focust op religiositeit bij moslimimmigranten in Europa, worden enkel Europese landen opgenomen. Landen die niet of slechts gedeeltelijk tot Europa behoren, zoals Turkije, Israël en de Russische Federatie, worden achterwege gelaten. Verder worden enkel landen opgenomen met minstens vijf moslimimmigranten in de steekproef, wat overeenstemt met de vuistregel voor het aantal eenheden per groep op het eerste niveau om multilevelanalyses uit te voeren (Hox, Moerbeek & van de Schoot, 2010; Maas & Hox, 2005). In totaal worden 21 landen opgenomen, namelijk België, Zwitserland, Duitsland, Denemarken, Spanje, Nederland, Noorwegen, Portugal, Zweden, Slovenië, Ierland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Finland, Estland, Griekenland, Oostenrijk, Bulgarije, Cyprus, Luxemburg en Italië. Dit onderzoek focust zich op een *subsample* van immigranten met de islamitische geloofsovertuiging (N = 3301), waarvan 2410 (73,0%) eerstegeneratiemigranten en 891 (27,0%) tweedegeneratiemigranten. De populatie betreft alle inwoners van de bevraagde landen ouder dan 15 jaar (zie tabel 1 voor de beschrijvende statistiek).

De ESS wordt opgesteld in het Engels en wordt daarna vertaald naar de moedertaal van het land waar de survey wordt afgenomen. Daardoor bestaat de kans dat een selectie-effect optreedt, waarbij immigranten geselecteerd worden die de moedertaal machtig zijn. Er zal daardoor waarschijnlijk ook een vertekening zijn naargelang het opleidingsniveau (Van der Bracht, 2013). De eerste surveyronde werd afgenomen in 2002. De data tonen dus vooral de wereld die mogelijk veranderd werd door historische gebeurtenissen, zoals 9/11. De veranderingen in de ontvankelijkheidscontext doorheen de tijd, die eventueel teweeggebracht werden door 9/11, kunnen we daardoor niet vaststellen. Daarvoor is cross-nationaal en longitudinaal onderzoek nodig in Europa in de periode vóór 2002. Zo'n database bestaat echter niet voor heel Europa.

Ondanks die beperkingen is de ESS op dit moment de grootste cross-nationale survey in Europa die over de beste data beschikt om cross-nationale analyses (André & Dronkers, 2017) en longitudinale analyses op basis van cross-comparatieve data (Fairbrother, 2014; Van der Bracht & Van de Putte, 2014) uit te voeren.

Operationalisering

Afhankelijke variabele – Religiositeit

Twee dimensies van religiositeit worden gemeten: subjectieve religiositeit (toewijding) en bidden (religieus gedrag). Subjectieve religiositeit wordt weergegeven op een 10-puntenschaal waarbij respondenten aanduiden hoe religieus ze zichzelf vinden (helemaal niet religieus (0), heel erg religieus (10)) (gemiddelde = 7,07; standaardafwijking = 2,45; zie tabel 1). Het bidden wordt bevraagd aan de hand van een 7-puntenschaal waarbij de antwoorden variëren van ‘elke dag’ (1) tot ‘nooit’ (7). Het onderzoek van Van der Bracht (2013; 2014) volgend, wordt die variabele gedichotomiseerd met de categorieën ‘minstens 1 keer per week bidden’ (63,2%) en ‘minder dan 1 keer per week bidden’ (36,8%).

Onafhankelijke variabelen

Discriminatie wordt gemeten aan de hand van gepercipieerde religieuze discriminatie van de religieuze groep waartoe de respondent behoort. De antwoordmogelijkheden zijn ‘ja’ (19%), ‘nee’ (81%) of ‘ik weet het niet’ (0 = niet gediscrimineerd; 1 = gediscrimineerd). Wanneer ‘ik weet het niet’ geantwoord wordt, wordt ervan uitgegaan dat er geen discriminatie ervaren wordt.

Voor *Generatie* wordt het onderscheid gemaakt tussen eerstegeneratiemigranten (73%) (geboren in hun herkomstland) en tweedegeneratiemigranten (27%) (minstens 1 van beide ouders is elders geboren dan het land waarin ze nu verblijven) (0 = eerste generatie; 1 = tweede generatie).

Contextvariabelen

De Ontvankelijkheidscontext gebaseerd op anti-immigrantenattitudes wordt berekend op de antwoorden van de autochtone inwoners van een land. De volgende drie vragen peilen naar de attitudes tegenover immigranten: (1) *Would you say it is generally bad or good for (country's) economy that people from other countries come to live here?*, (2) *Is (country) made a worse or a better place to live by people coming to live here from other countries?* en (3) *Would you say that (country's) cultural life is generally undermined or enriched by people coming to live here from other countries?* Antwoordmogelijkheden variëren van ‘zeer slecht (1)’ tot ‘zeer goed (10)’. Hogere scores op die schaal wijzen op een positievere ontvankelijkheidscontext (Crombachs alfa = 0,73; gemiddelde = 15,32; standaardafwijking = 1,74; zie tabel 1).

Voor de *Institutionele ontvankelijkheidscontext* wordt de Migration Integration Policy Index (MIPEX) gebruikt (Huddleston et al., 2015). Die index bevat 167 beleidsindi-

catoren, onderverdeeld in 8 beleidsdomeinen. Elk van die domeinen krijgt een score, waarna die een totaalscore op 100 vormen. Een hogere score staat gelijk aan een meer open, institutionele ontvankelijkheidscontext (gemiddelde = 58,50; standaardafwijking = 9,96).

Subjectieve religiositeit is de gemiddelde religiositeit van de autochtone populatie per land (gemiddelde = 4,36; standaardafwijking = 0,75).

Bidden autochtonen is het percentage van de autochtone inwoners dat meer dan 1 keer per week bidt buiten religieuze diensten (gemiddelde = 29,17; standaardafwijking = 13,27).

Controlevariabelen

Er wordt gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, origine, diploma, werkstatus en surveyronde. *Geslacht* is een dichotome variabele (0 = man; 1 = vrouw). *Leeftijd* wordt gehercodeerd naar 6 leeftijdscategorieën. Dat sluit aan bij het *life course*-perspectief, waarbij de mate van religiositeit verondersteld wordt gelijklopend te zijn voor personen binnen dezelfde leeftijdscategorie (Peacock & Poloma, 1999). De leeftijdscategorieën zijn -25 jaar, [26-35], [36-45], [46-55], [56-65] en +66 jaar (referentiecategorie = [26-35]). *Origine* is een categorische variabele die de herkomst van de respondenten aangeeft. Voor eerstegeneratiemigranten wordt het geboorteland gebruikt, voor tweedegeneratiemigranten wordt de herkomst van de moeder en vader in rekening gebracht. In lijn met ander onderzoek (André & Dronkers, 2017; Fleischmann & Dronkers, 2010) wordt de origine van tweedegeneratiemigranten bepaald door het geboorteland van de ouders. Als beide ouders in hetzelfde land geboren zijn, is dat het land dat gebruikt wordt. Als beide ouders in verschillende landen geboren zijn, wordt het geboorteland van de moeder gebruikt. Indien het geboorteland van de moeder niet gekend is, wordt het geboorteland van de vader gebruikt. Het onderscheid wordt gemaakt tussen Marokko, Turkije, voormalig Joegoslavië, Midden-Oosten, Afrika en Europa (referentiecategorie).² *Het opleidingsniveau* wordt gemeten aan de hand van het hoogst behaalde diploma. Die data werden in de ESS gehercodeerd naar de Europese standaard via het *ESS Education Detailed ISCED Coding frame* (referentiecategorie = 'lager dan lager secundair onderwijs'). *Werkstatus* is een dichotome variabele die aangeeft of de respondent betaald werk heeft (referentiecategorie = geen werk). *Surveyronde* is een categorische variabele met zeven categorieën (referentiecategorie = surveyronde 2002). De beschrijvende statistieken worden weergegeven in tabel 1.

2 Turkije en Marokko zijn twee van de grootste herkomstlanden van moslimimmigranten in Europa, daarenboven zijn dat de twee grootste herkomstlanden in onze data. Daarom worden, in lijn met ander onderzoek, Marokko en Turkije als aparte categorieën opgenomen (Koopmans, 2015; Van Tubergen & Sindradottir, 2011).

Tabel 1. Beschrijvende statistieken.

Variabele	N (%)	Gemiddelde	Standaard-afwijking
Individuele afhankelijke variabelen			
Subjectieve religiositeit	3301	7,07	(2,447)
Bidden			
Minder dan 1 keer per week	1216 (36,8%)		
Meer dan 1 keer per week	2185 (63,2%)		
Individuele onafhankelijke variabelen			
Discriminatie			
Ja	626 (19,0%)		
Nee	2675 (81,0%)		
Generatie			
Eerste generatie	2410 (73,0%)		
Tweede generatie	891 (27,0%)		
Controlevariabelen			
Geslacht			
Man	1877 (55,1%)		
Vrouw	1480 (44,9%)		
Leeftijd			
-25 jaar	901 (27,5%)		
26-35	959 (29,2%)		
36-45	763 (23,2%)		
46-55	409 (12,5%)		
56-65	173 (5,3%)		
+66 jaar	77 (2,3%)		
Origine			
Marokko	552 (18,5%)		
Turkije	677 (22,7%)		
Voormalig Joegoslavië	490 (16,5%)		
Midden-Oosten	546 (18,3%)		
Afrika	536 (18,0%)		
Europa (ref.)	177 (5,9%)		
Werkstatus			
werk	1616 (49,0%)		
Geen werk (ref.)	1685 (51,0%)		
Diploma			
Lager dan secundair	590 (18,0%)		
Lager secundair	823 (25,2%)		
Hoger vocationeel secundair	479 (14,7%)		
Hoger algemeen secundair	425 (13,0%)		

Variabele	N (%)	Gemiddelde	Standaard-afwijking
Gevorderd vocacioneel	223 (6,8%)		
Bachelor	166 (5,1%)		
Master	297 (6,0%)		
Andere	366 (11,2%)		
Surveyronde			
Ronde 1 (2002)	343 (10,4%)		
Ronde 2 (2004)	324 (9,8%)		
Ronde 3 (2006)	329 (10,0%)		
Ronde 4 (2008)	176 (14,4%)		
Ronde 5 (2010)	542 (16,4%)		
Ronde 6 (2012)	633 (19,2%)		
Ronde 7 (2014)	654 (19,8%)		
Contextuele onafhankelijke variabelen			
Land (N_k = 21)			
Ontvankelijkheidscontext	21	15,32	(1,74)
MIPEX-score	21	58,50	(9,96)
Subjectieve religiositeit autochtonen	21	4,36	(0,75)
Bidden autochtonen	21	29,17	(13,27)

Methoden

National-level cross-sectionele data laten het toe om gelijktijdig cross-sectionele en longitudinale effecten te testen (Fairbrother, 2014). Die data is hiërarchisch gestructureerd waarbij individuen (niveau 1) geclusterd zijn binnen periodes (niveau 2, land*surveyronde), die op hun beurt geclusterd zijn binnen landen (niveau 3). Niet elk land participeerde in elke surveyronde, waardoor het aantal periodes beperkt is tot 112, geclusterd in 21 landen. Het gebruik van multilevelmethodes is de aangewezen strategie om rekening te houden met die verschillende niveaus (Hox et al., 2010). De specifieke multilevel-analysemethode voor *national-level* cross-sectionele data, aangereikt door Fairbrother (2014), laat enerzijds toe om een antwoord te bieden op hypothesen 1 tot en met 4, waarbij de effecten van de ontvankelijkheidscontext (H1a; H1b), discriminatie (H2; H3) en generatie (H4; H5) op religiositeit getest worden. Anderzijds laat het toe om veranderingen en de effecten van die veranderingen, in de ontvankelijkheidscontexten te testen (H7).

De MIPEX-score beslaat de institutionele ontvankelijkheid van een land. Er zijn slechts drie surveyrondes beschikbaar met die informatie, en gegeven dat niet elk land meedoet in elk van de surveyrondes, is het aantal periodes beperkt tot 48. Het beperken tot de drie surveyrondes waarvan alle data gekend zijn, zou een groot verlies aan data betekenen, daarom wordt de gemiddelde MIPEX-score van het land toegekend

aan de periodes waarvoor geen data beschikbaar zijn. Het nadeel van die oplossing is de veronderstelling dat er geen veranderingen zijn tussen die periodes, terwijl dat niet geweten is. Met slechts drie surveyrondes blijkt ook het periodeniveau niet significant te zijn en veranderen de macro-effecten op de religiositeit bij immigranten. Met die opmerking in het achterhoofd, wordt er toch gekozen om aan de periodes zonder data het gemiddelde toe te schrijven.

Subjectieve religiositeit wordt opgenomen in een lineaire multilevelanalyse met drie niveaus: (1) individuen, (2) periodes en (3) landen. Eerst wordt er nagegaan of de variantie op hogere niveaus significant is. Daarna worden variabelen stapsgewijs ingevoegd om de significantie (Wald-test) en bijdrage aan het model (-2LL) te testen. Niet-significante variabelen en variabelen die niet significant bijdragen aan een betere 'fit' van het model worden niet opgenomen in het finale model. Het eerste model bevat alle individuele variabelen. Vervolgens worden de periodevariabelen (model 2) en contextuele variabelen (model 3) getest. In het laatste model worden er drie interactietermen getest.

De afhankelijke variabele 'bidden' wordt opgenomen in een binomiale logistische multilevelanalyse. Eerst wordt de variantie op de verschillende niveaus getest (nulmodel). In het binomiale model blijkt de variantie op het periodeniveau niet significant te zijn, daarom wordt de analyse beperkt tot 2 niveaus (individuen en landen). Om toch rekening te houden met de invloed van een tijdscontext, worden de surveyrondes opgenomen als controlevariabelen. Alle metrische variabelen worden gecentreerd. Alle analyses worden uitgevoerd in MLwiN (Rabash, Charlton, Browne, Healy & Cameron, 2009).

Resultaten multilevelanalyse

Cross-sectionele invloed van de ontvankelijkheidscontext

Uit de decompositie van de variantie in subjectieve religiositeit (tabel 2) blijkt dat zo'n 10,85 procent van de variantie op een hoger niveau zit. De subjectieve religiositeit van moslimimmigranten wordt voor 2,50 procent beïnvloed door periodekenmerken en voor 8,35 procent door kenmerken van het land waarin men woont. Het vrij lage percentage voor periode-effecten ligt in lijn met andere onderzoeken die de periode in rekening brengen (Buffel, van de Straat & Bracke, 2015; Buffel, Van de Velde & Bracke, 2015; Van der Bracht & Van de Putte, 2014). De overige 89,15 procent is te wijten aan individuele verschillen tussen moslimimmigranten. Uit de decompositie van de variantie in 'bidden' blijkt dat de frequentie waarmee moslimimmigranten bidden beïnvloed wordt door contextuele kenmerken van het gastland (zie tabel 2).

Tabel 2. Verdeling van de variantie en de verklaarde variantie (gecentreerde coëfficiënten).

Subjectieve religiositeit		Frequentie bidden					
	Variantie	ICC	Verklaarde variantie	ICC	Verklaarde variantie		
Model 0	Individueel	89,15%	-	Individueel	3,290	89,2%	-
	Periode	0,150 [0,051]	-				
	Landelijk	0,501 [0,192]	8,35%	Landelijk	0,398 [0,146]	10,8%	-
	-2LL	14.997,636					
Model 1	Individueel	91,25%	5,76%	Individueel	3,290	96,17%	-
	Periode	0,153 [0,053]	0%				
	Landelijk	0,330 [0,138]	5,97%	Landelijk	0,131 [0,059]	3,83%	67,08%
	-2LL	13.425,303	-1572,333***				
Model 2	Individueel	91,24%	5,76%	Individueel	3,290	98,77%	-
	Periode	0,150 [0,052]	0%				
	Landelijk	0,334 [0,140]	6,05%	Landelijk	0,041 [0,025]	1,23%	89,70%
	-2LL	13.424,535	-0,768				
Model 3	Individueel	93,98%	5,76%	Individueel	3,290	98,74%	-
	Periode	0,151 [0,053]	0%				
	Landelijk	0,172 [0,084]	3,21%	Landelijk	0,042 [0,026]	1,26%	89,45%
	-2LL	13.415,846	-8,689**				
Model 4	Individueel	93,51%	5,96%	Individueel	3,290	98,74%	-
	Periode	0,146 [0,052]	2,66%				
	Landelijk	0,203 [0,094]	3,77%	Landelijk	0,042 [0,026]	1,26%	89,45%
	-2LL	13.410,008	-5,856*				

* p ≤ .05, ** p ≤ .01, *** p ≤ .001

Specifieker blijkt uit de analyses dat een negatieve ontvankelijkheidscontext leidt tot een sterkere subjectieve identificatie met het eigen geloof (tabel 3, model 4: $b = -0,169$; $p < 0,05$), maar dat die sterkere identificatie niet weerspiegeld wordt in de religieuze praktijk (bidden) (zie tabel 4, model 3). Daardoor kan hypothese 1a slechts gedeeltelijk bevestigd worden. De institutionele ontvankelijkheid (MIPEX) verklaart geen verschillen in de subjectieve religiositeit of het bidden bij moslimimmigranten, waardoor hypothese 1b verworpen wordt.

Het ervaren van discriminatie tegenover de eigen religieuze groep heeft een positief effect op de subjectieve religiositeit (tabel 3, model 4: $b = 0,454$; $p < 0,001$). Die resultaten liggen in lijn met het concept van 'reactieve religiositeit' waarbij personen die discriminatie ervaren zichzelf als religieuzer gaan identificeren dan iemand die geen discriminatie ervaart. Gelijklopend hebben immigranten die geconfronteerd worden met religieuze discriminatie een grotere kans om meer dan 1 keer per week te bidden (tabel 4; model 3, $b = 0,452$; $p < 0,001$). De tweede hypothese (H2) wordt daarmee bevestigd voor zowel subjectieve religiositeit als bidden.

Er werd verwacht dat het ervaren van discriminatie het effect van de ontvankelijkheidscontext op de religiositeit bij moslimimmigranten zou versterken (H3). Die hypothese kan gedeeltelijk bevestigd worden. Het interactie-effect is significant voor de subjectieve religiositeit bij moslimimmigranten (tabel 3, model 4: $b = -0,152$; $p < 0,05$). Dat betekent dat, moslimimmigranten die leven in een negatieve ontvankelijkheidscontext en in die context ook religieuze discriminatie ervaren, een sterkere subjectieve religiositeit hebben. Er werd geen effect gevonden van de institutionele ontvankelijkheidscontext op subjectieve religiositeit. Verder blijkt dat het bidgedrag niet significant beïnvloed wordt door de ontvankelijkheidscontext (tabel 4, model 3).

Religiositeit en intergenerationele verschillen

Volgens de generatiehypothese (H4) zouden eerstegeneratiemigranten zichzelf als religieuzer identificeren en meer bidden dan de tweedegeneratiemigranten. Enkel 'bidden' wordt significant beïnvloed door de generatie waartoe men behoort, waardoor de vierde hypothese slechts gedeeltelijk bevestigd wordt. De kans om 1 keer per week of meer te bidden is kleiner voor tweedegeneratiemigranten dan voor eerstegeneratiemigranten (tabel 4; model 3; $b = -0,441$; $p < 0,001$). Dat effect geldt echter niet voor de subjectieve religiositeit, waaruit afgeleid kan worden dat de subjectieve religiositeit eerder afhankelijk is van de ontvankelijkheidscontext. Verder wordt er onderzocht of de effecten van het ervaren van discriminatie verschillen per generatie. Echter, voor geen van beide dimensies van religiositeit wordt het ervaren van discriminatie beïnvloed door de generatie waartoe men behoort.

Tabel 3. Lineaire multilevelanalyse: afhankelijke subjectieve religiositeit (gecentreerde coëfficiënten).

	Model1	model 2	model 3	model 4
	Coëfficiënten (SE)	Coëfficiënten (SE)	Coëfficiënten (SE)	Coëfficiënten (SE)
Intercept	6,792*** (0,273)	6,803*** (0,273)	6,681*** (0,261)	6,723*** (0,261)
Individueel niveau				
Generatie (ref. = 2 ^{de} graads-migrant)	0,098 (0,111)	0,094 (0,111)	0,092 (0,111)	0,096 (0,121)
Religieuze discriminatie (ref. = geen discriminatie)	0,428*** (0,108)	0,428*** (0,108)	0,431*** (0,108)	0,454*** (0,133)
Controlevariabelen				
Werkstatus (ref. = geen betaald werk)	-0,299** (0,092)	-0,300** (0,092)	-0,302** (0,092)	-0,302** (0,092)
Diploma (ref. = lager dan lager secundair onderwijs)				
<i>Lager secundair</i>	-0,494*** (0,134)	-0,496*** (0,134)	-0,495*** (0,134)	-0,491*** (0,134)
<i>Hoger secundair beroepsonderwijs</i>	-0,830*** (0,154)	-0,829*** (0,154)	-0,822*** (0,153)	-0,827*** (0,153)
<i>Hoger algemeen onderwijs</i>	-0,543*** (0,159)	-0,541*** (0,159)	-0,543*** (0,158)	-0,538*** (0,158)
<i>Gevorderd beroepsonderwijs</i>	-0,920*** (0,195)	-0,920*** (0,195)	-0,916*** (0,195)	-0,926*** (0,194)
<i>Bachelor</i>	-0,564* (0,222)	-0,564* (0,222)	-0,562* (0,221)	-0,547* (0,221)
<i>Master</i>	-0,678** (0,209)	-0,675** (0,209)	-0,664** (0,209)	-0,661** (0,209)
<i>Andere</i>	-0,455* (0,235)	-0,484* (0,237)	-0,596* (0,236)	-0,562* (0,234)
Leeftijdscategorie (ref. = [26-35])				
-25	-0,045 (0,123)	-0,045 (0,123)	-0,035 (0,123)	-0,026 (0,123)
[36-45]	-0,048 (0,116)	-0,048 (0,116)	-0,046 (0,116)	-0,050 (0,116)
[46-55]	-0,233 (0,142)	-0,236 (0,142)	-0,236 (0,142)	-0,242 (0,142)
[56-65]	0,036 (0,202)	0,035 (0,202)	0,040 (0,202)	0,035 (0,202)
+66	0,226 (0,304)	0,221 (0,304)	0,221 (0,304)	0,203 (0,304)
Geslacht (ref. = Man)	0,286*** (0,087)	0,285*** (0,087)	0,288*** (0,087)	0,290*** (0,087)
Origine (Ref. = Europa)				

	Model1	model 2	model 3	model 4
	Coëfficiën- ten (SE)	Coëfficiën- ten (SE)	Coëfficiën- ten (SE)	Coëfficiën- ten (SE)
<i>Marokko</i>	1,037*** (0,225)	1,036*** (0,225)	1,150*** (0,224)	1,120*** (0,224)
<i>Turkije</i>	0,639*** (0,212)	0,638*** (0,212)	0,749*** (0,212)	0,716*** (0,212)
<i>Voormalig Joegoslavië</i>	-0,108 (0,224)	-0,110 (0,224)	-0,017 (0,225)	-0,035 (0,225)
<i>Midden-Oosten</i>	0,892*** (0,215)	0,890*** (0,215)	0,975*** (0,215)	0,943*** (0,215)
<i>Afrika</i>	0,980*** (0,219)	0,977*** (0,219)	1,073*** (0,219)	1,037*** (0,218)
Periode-effecten				
Verandering Attitudes- gebaseerde ontvankelijkheid		0,063 (0,120)	0,093 (0,121)	0,091 (0,119)
Verandering Institutionele Ontvankelijkheid		0,019 (0,026)	0,020 (0,026)	0,019 (0,026)
Landelijk niveau				
Attitudes-gebaseerde ontvankelijkheid			-0,164* (0,075)	-0,169* (0,073)
Institutionele ontvankelijk- heid			0,003 (0,013)	0,001 (0,013)
Subjectieve religiositeit autochtonen			0,211 (0,327)	
Bidden autochtonen			-0,004 (0,017)	
Interactietermen				
Attitudes-gebaseerd ontvan- kelijkheid *				-0,152* (0,075)
Religieuze discriminatie				
Institutionele ontvankelijk- heid *				-0,005 (0,012)
Religieuze discriminatie				
Generatie*Religieuze discriminatie				-0,062 (0,228)

* = $p \leq ,05$, ** = $p \leq ,01$, *** = $p \leq ,001$

Tabel 4. Binomiale multilevelanalyse met afhankelijke 'bidden' (gecentreerde coëfficiënten, log-odds).

	model 1	model 2	Model 3
	Coëfficiënten (SE)	Coëfficiënten (SE)	Coëfficiënten (SE)
Intercept	0,182 (0,262)	0,088 (0,252)	0,096 (0,253)
Individueel niveau			
Generatie (ref. = 2 ^{de} graadsmigrant)	-0,413*** (0,105)	-0,401*** (0,105)	-0,441*** (0,114)
Religieuze discriminatie (ref. = geen discriminatie)	0,522*** (0,110)	0,531*** (0,110)	0,452*** (0,141)
Controlevariabelen			
Werkstatus (ref. = geen betaald werk)	-0,360*** (0,089)	-0,361*** (0,090)	-0,362*** (0,090)
Diploma (ref. = lager dan lager secundair onderwijs)			
<i>Lager secundair</i>	-0,104 (0,132)	-0,106 (0,131)	-0,106 (0,131)
<i>Hoger secundair beroepsonderwijs</i>	-0,289* (0,148)	-0,296* (0,147)	-0,295* (0,147)
<i>Hoger algemeen onderwijs</i>	-0,004 (0,155)	-0,013 (0,154)	-0,010 (0,154)
<i>Gevorderd beroepsonderwijs</i>	-0,253 (0,188)	-0,265 (0,187)	-0,267 (0,187)
<i>Bachelor</i>	0,431 (0,232)	0,431 (0,231)	0,432 (0,232)
<i>Master</i>	-0,207 (0,204)	-0,229 (0,203)	-0,230 (0,203)
<i>Andere</i>	0,282 (0,205)	0,169 (0,201)	0,169 (0,201)
Leeftijdscategorie (ref. = [26-35])			
-25	-0,146 (0,117)	-0,121 (0,117)	-0,122 (0,117)
[36-45]	0,195 (0,113)	0,200 (0,113)	0,202 (0,113)
[46-55]	0,282* (0,141)	0,289* (0,141)	0,289* (0,141)
[56-65]	0,424* (0,206)	0,441* (0,206)	0,447* (0,206)
+66	0,364 (0,324)	0,380 (0,324)	0,381 (0,324)
Geslacht (ref. = Man)	0,025 (0,084)	0,026 (0,084)	0,026 (0,084)
Origine (Ref. = Europa)			

	model 1	model 2	Model 3
	Coëfficiënten	Coëfficiënten	Coëfficiënten
	(SE)	(SE)	(SE)
<i>Marokko</i>	0,835*** (0,208)	0,965*** (0,206)	0,968*** (0,206)
<i>Turkije</i>	0,296 (0,193)	0,444* (0,195)	0,446* (0,195)
<i>Former Yugoslavia</i>	-0,562* (0,203)	-0,446* (0,206)	-0,443* (0,206)
<i>Midden-Oosten</i>	0,847*** (0,201)	0,962*** (0,205)	0,965*** (0,205)
<i>Afrika</i>	0,808*** (0,203)	0,891*** (0,204)	0,890*** (0,204)
Surveyronde (ref. = Ronde 1 (2002))			
<i>ronde 2 (2004)</i>	-0,029 (0,182)	-0,038 (0,182)	-0,038 (0,183)
<i>ronde 3 (2006)</i>	0,218 (0,189)	0,182 (0,188)	0,178 (0,188)
<i>ronde 4 (2008)</i>	-0,081 (0,171)	-0,122 (0,171)	-0,121 (0,171)
<i>ronde 5 (2010)</i>	0,154 (0,174)	0,097 (0,174)	0,096 (0,174)
<i>ronde 6 (2012)</i>	0,306 (0,174)	0,257 (0,173)	0,258 (0,173)
<i>ronde 7 (2014)</i>	0,285 (0,173)	0,248 (0,172)	0,249 (0,172)
Landelijk niveau			
Attitudes-gebaseerde ontvankelijkheid		-0,048 (0,046)	-0,047 (0,047)
Institutionele ontvankelijkheid		-0,005 (0,008)	-0,006 (0,008)
Subjectieve religiositeit autochtonen		-0,236 (0,211)	-0,239 (0,212)
Bidden autochtonen		0,028* (0,012)	0,028* (0,012)
Interactietermen			
Attitudes-gebaseerd ontvankelijkheid * Religieuze discriminatie			-0,016 (0,078)
Institutionele ontvankelijkheid * Religieuze discriminatie			0,002 (0,012)
Generatie * Religieuze discriminatie			0,203 (0,228)

* p ≤ ,05, ** p ≤ ,01, *** p ≤ ,001

Evolutie ontvankelijkheidscontext

Een gedetailleerd overzicht van cross-nationale en cross-tijdverschillen in de ontvankelijkheidscontexten wordt weergegeven in tabel 5. Uit de veranderingen in de attitudes-gebaseerde ontvankelijkheidscontext kan niet eenduidig vastgesteld worden dat de ontvankelijkheid daalt in Europa. In de surveyronde van 2014 lijkt de ontvankelijkheid negatiever te worden, met 8 van de 15 landen die een negatieve verandering kennen. De veranderingen doorheen de tijd zijn vaak klein, wat erop kan wijzen dat de ontvankelijkheidscontexten eerder een stabiel karakter hebben doorheen de tijd. Voor het institutionele perspectief moet er vooral gekeken worden naar de resultaten voor surveyronde 2008, 2010 en 2014. Door missende data kregen de andere surveyrondes de gemiddelde waarde, waardoor er geen verandering getoond wordt. Ook voor het institutionele perspectief geldt dat er niet eenduidig geconcludeerd kan worden dat het migratie/integratiebeleid meer gericht is op exclusie, doorheen de tijd.

Tabel 5. Beschrijving van de ontvankelijkheidscontexten doorheen de tijd.

Land	Ontvankelijkheidscontext verandering (attitudes)							
	Mean (x)	2002-x	2004-x	2006-x	2008-x	2010-x	2012-x	2014-x
België	14,58	-0,18	-0,39	0,03	0,7	-0,2	-0,01	0,03
Zwitserland	16,9	0,09	-0,66	-0,03	0,41	0,21	-0,2	-0,03
Duitsland	15,74	0,09	-1,35	0,01	0,3	-0,35	1,28	0,01
Denemarken	16,56	-0,72	-0,59	0,04	0,37	0,4	0,49	0,04
Spanje	15,7	-0,15	0,4	-0,02	-0,57	-0,13	0,47	-0,02
Nederland	15,95	-0,64	-0,93	-0,01	0,41	0,49	0,7	-0,01
Noorwegen	16,4	-0,52	-0,84	-0,01	0,83	0,1	0,92	-0,01
Portugal	13,51	0,48	-1,04	0,1	0,94	0,05	-0,64	0,1
Zweden	18,51	-0,04	-0,88	0,02	-0,12	0,84	0,18	0,02
Slovenië	13,59	0,27	-0,14	-0,08	-0,09	-0,71	0,81	-0,08
Ierland	15,16	0,55		0,36	0,48	-1,34	-0,4	0,36
Frankrijk	14,1			-0,03	0,46	-0,14	-0,27	-0,03
Groot-Brittannië	13,29	0,27			-0,12	-0,22	0,06	0,01
Finland	17,86	-0,11	-0,42		0,37		0,25	-0,08
Estland	13,9		-1,41	0,11	0,02		1,27	
Griekenland	9,71	0,27	0,76		0,08	-1,1		
Oostenrijk	14,59	1,06	-0,41	-0,32				-0,32
Bulgarije	15,89				0,2	0,15	-0,34	
Cyprus	11				2,05		-2,05	
Luxemburg	18,1	0,87	-0,87					
Italië	15,04	0,08					-0,08	

Institutionele ontvankelijkheid verandering (MIPEX-score)								
Land	Mean (x)	2002-x	2004-x	2006-x	2008-x	2010-x	2012-x	2014-x
België	67,33	0	0	0	1,67	-1,33	0	-0,33
Zwitserland	47	0	0	0	0	-5	0	2
Duitsland	57,33	0	0	0	-4,22	0,67	0	3,67
Denemarken	51,33	0	0	0	-7,33	-0,33	0	7,67
Spanje	61	0	0	0	0	1	0	-1
Nederland	65,33	0	0	0	2,67	2,67	0	-5,33
Noorwegen	66,33	0	0	0	-2,33	-0,33	0	2,67
Portugal	77,33	0	0	0	1,67	0,67	0	-2,33
Zweden	82,33	0	0	0	5,67	-1,33	0	-4,33
Slovenië	49	0	0	0	6	-1	0	-5
Ierland	50	0		0	3	-5	0	2
Frankrijk	53			0	2	-3	0	1
Groot-Brittannië	58	0			5	-4	0	-1
Finland	68,33	0		0		0,67	0	0,67
Estland	46		0	0	0		0	
Griekenland	43,33	0	0		-3,33	2,67		
Oostenrijk	43	0	0	0				7
Bulgarije	42				0	0	0	
Cyprus	36				3		0	
Luxemburg	56,67	0	0					
Italië	61,33	0					0	

Ten slotte werden ook de periode-effecten onderzocht, waarbij er verwacht werd dat veranderingen in de attitudes-gebaseerde en de institutionele ontvankelijkheidscontext een invloed zouden hebben op de religiositeit bij immigranten. Die effecten werden niet gevonden, waardoor hypothese 6 verworpen wordt.

Conclusie

Dit onderzoek draagt bij tot het verklaren van religiositeit bij moslimimmigranten in Europa. Meer specifiek draagt het bij tot de eerder schaarse literatuur over de invloed van contextuele effecten en in het bijzonder de invloed van de ontvankelijkheidscontext op de religiositeit bij moslimimmigranten. Daarbij wordt een cross-nationaal/comparatief perspectief gecombineerd met een longitudinaal perspectief, gebaseerd op *national-level time-series cross-sectionele data* (Fairbrother, 2014). Die methode wordt niet vaak gebruikt, ondanks het feit dat ze al haar nut bewezen heeft (Buffel, van de Straat, et al., 2015; Dudal, 2015). De ontvankelijkheidscontext bestaat uit twee dimensies, waarbij de attitude-gebaseerde ontvankelijkheidscontext onderscheiden

wordt van de institutionele ontvankelijkheidscontext. Voorgaand onderzoek focuste vaak op slechts een van beide dimensies van de ontvankelijkheidscontext. Om een completer en genuanceerder beeld van de ontvankelijkheidscontext te verkrijgen, is het interessanter om beide dimensies in dit onderzoek te combineren.

De eerste twee onderzoeksvragen van dit onderzoek focussen op de invloed van de ontvankelijkheidscontext op religiositeit, waarbij de invloed werd getest van de attitude-gebaseerde en institutionele ontvankelijkheidscontext, discriminatie en generatie op religiositeit bij moslimimmigranten in Europa. De resultaten suggereren dat er verschillende processen te onderscheiden zijn, naargelang de dimensies van religie. Het eerste proces omvat de rol van de ontvankelijkheidscontext en verklaart voornamelijk verschillen in subjectieve religiositeit. In lijn met het *rejection-identification model* (Branscombe et al., 1999) en reactieve religiositeit, blijkt dat moslimimmigranten die in een negatieve ontvankelijkheidscontext leven, zichzelf sterker identificeren met de religieuze groep dan moslimimmigranten in een open ontvankelijkheidscontext. Verder blijkt dat het ervaren van religieuze discriminatie de effecten van een negatieve ontvankelijkheidscontext versterken, waardoor moslimimmigranten zich sterker zullen identificeren met hun religieuze groep dan moslimimmigranten die geconfronteerd worden met dezelfde ontvankelijkheidscontext, maar geen discriminatie ervaren.

Het tweede proces verklaart voornamelijk verschillen in het bidden bij moslimimmigranten. In lijn met voorgaand onderzoek kunnen verschillen tussen moslimimmigranten verklaard worden aan de hand van de sociale integratietheorie. Uit de resultaten blijkt dat tweedegeneratiemigranten minder bidden dan de eerste generatie, wat de theorie bevestigt dat personen die langer aanwezig zijn in hun gastland, zich conformeren aan de religiositeit in het gastland (Van der Bracht, 2013, 2015). Verdere ondersteuning voor de sociale integratietheorie vinden we ook bij het positieve effect van het bidden bij de autochtone populatie, waarbij immigranten meer bidden in een land waar de autochtone populatie ook meer bidt. Een negatieve institutionele ontvankelijkheidscontext resulteert niet in het sterker praktiseren van het geloof. Dat ligt in lijn met onderzoek van Torrekens en Jacobs (2016), die op basis van de EURISLAM-data geen significante invloed vonden van het migratie/integratiebeleid op de religiositeit bij moslimimmigranten. Beide processen samen genomen, lijkt het erop dat moslimimmigranten in negatieve ontvankelijkheidscontexten zichzelf identificeren als zeer gelovig, mogelijk als reactie op discriminatie en de negatieve ontvankelijkheidscontext, maar daarom hun geloof niet noodzakelijk sterker praktiseren, wat aantoont dat religieuze praktijken en subjectieve religiositeit twee verschillende dimensies zijn (Phalet, 2004).

De derde onderzoeksvraag omvat de evolutie van ontvankelijkheidscontexten doorheen de tijd en de invloed daarvan op religiositeit. Uit de resultaten blijkt dat de ontvankelijkheid gebaseerd op anti-immigrantenattitudes stabiel lijkt te zijn. De veranderingen zijn eerder klein, waardoor we niet eenduidig kunnen vaststellen dat de ontvankelijkheid doorheen de tijd gedaald is. Dat ligt in lijn met onderzoek naar anti-immigrantenattitudes in Europa (Dudal, 2015). Eenzelfde conclusie kan getrokken worden voor de institutionele ontvankelijkheidscontext: ook die lijkt niet veel veranderd

te zijn doorheen de jaren. Vervolgens werd er in de multilevelanalyses nagegaan welke factoren op het periodeniveau, de religiositeit bij moslimimmigranten kunnen beïnvloeden. Daaruit bleek dat veranderingen in noch de institutionele, noch de attitudes-gebaseerde ontvankelijkheidscontext, de religiositeit bij moslimimmigranten in Europa kunnen verklaren.

Dat onderzoek heeft enkele tekortkomingen. Door religieuze praktijken enkel te meten aan de hand van het bidedrag, wordt er weinig rekening gehouden met het brede spectrum aan religieuze sociale handelingen. Recente ontwikkelingen in de theorie voor religiesociologie focussen, onder andere, op *'lived religion'*. *Lived religion* focust op alledaagse handelingen en praktijken die te maken hebben met religie (Edgell, 2012). Daarnaast zijn er ook nieuwe organisatievormen, zoals digitale omgevingen, in plaats van de traditionele organisatievormen zoals de moskee (Bunt, 2004). In de ESS zijn echter enkel de meer traditionele maatstaven beschikbaar.

Om de institutionele dimensie van de ontvankelijkheidscontext te meten, werd de MIPEX-index gebruikt. Die index bezit info voor drie surveyrondes. Ons beperken tot die drie rondes zou een groot dataverlies betekenen voor de andere analyse-niveaus (individueel en land). Daarom werd ervoor gekozen om de periodes zonder data te vervangen door het gemiddelde. Daardoor ontstaat er een 'nulverandering', waarbij er geen verandering verondersteld wordt, terwijl dat niet gekend is wegens missende data. Dat is iets waar ook rekening mee gehouden werd in de interpretaties van de resultaten, waarbij gefocust werd op veranderingen in de drie waves waarvoor wel data gekend waren. De MIPEX is daarenboven een zeer brede en algemene indicator van beleidsmaatregelen, en focust dus niet op maatregelen die de culturele beleving, zoals religie, beperken voor moslimimmigranten. Dat vormt een nadeel voor dit onderzoek dat zich net focust op religie.

Ten slotte kan meer belang gehecht worden aan de determinanten, veranderingen doorheen de tijd en effecten van de ontvankelijkheidscontext. Er zijn mogelijk nog andere manieren om ontvankelijkheid te meten. Hier werd gevraagd naar het effect van immigratie op het gastland volgens de autochtone respondenten. Het kan echter wenselijk zijn om te kijken naar vragen die nagaan welke immigranten wel en niet toegelaten mogen worden volgens de autochtone bevolking.

Naar toekomstig onderzoek naar de ontvankelijkheidscontext toe, is het belangrijk om zowel de attitudes-gebaseerde ontvankelijkheidscontext als de beleidscontext in rekening te brengen, zodat er gecontroleerd wordt voor de discrepanties tussen beide. Aangezien het beleid waarschijnlijk de anti-immigrantenattitudes bij de bevolking beïnvloedt, en omgekeerd, dat de attitudes van mensen bepalen voor welke partij men stemt, waardoor attitudes ook het beleid beïnvloeden (Akkerman, 2012), is het interessant voor verder onderzoek om de interactie tussen beide dimensies te onderzoeken. Daarnaast is het aangeraden om uit te kijken naar beleidsindexen die, enerzijds, culturele factoren in rekening brengen en, anderzijds, over meer data beschikken verspreid over meerdere tijdstippen. In lijn met onderzoek naar de *origin effects* dient in volgend onderzoek ook aandacht gegeven te worden aan effecten van het thuisland (Van der Bracht et al., 2014). Verder werd er in dit onderzoek gefocust

op moslimimmigranten. In toekomstig onderzoek is het wenselijk om zich niet te beperken tot een bepaalde etnische of religieuze groep van immigranten. De ontvankelijkheidscontext kan verschillende effecten hebben naargelang de groep waartoe een immigrant behoort.

Tot slot toont dit onderzoek aan dat een negatieve attitudes-gebaseerde ontvankelijkheidscontext ervoor zorgt dat moslimimmigranten zichzelf als religieuzer beschouwen. In lijn met het concept 'reactieve religiositeit' wordt er aangetoond dat moslimimmigranten die bovenop een negatieve ontvankelijkheidscontext ook discriminatie ervaren, zichzelf als religieuzer beschouwen dan moslimimmigranten die ook in een negatieve attitudes-gebaseerde ontvankelijkheidscontext leven, maar geen discriminatie ervaren. Hoewel anti-immigrantenattitudes onderhevig zijn aan economische contexten (Meuleman et al., 2009), blijkt de attitudes-gebaseerde ontvankelijkheidscontext niet te veranderen doorheen de tijd en wordt er geen bewijs gevonden dat de religiositeit van moslimimmigranten in Europa beïnvloed wordt door periode-effecten, zoals veranderingen in de ontvankelijkheidscontext.

Dankwoord

Graag bedank ik prof. dr. Bart Van de Putte (promotor) en dr. Koen van der Bracht voor hun begeleiding tijdens het schrijfproces van mijn masterproef, waarop dit artikel gebaseerd is. Ook wil ik prof. dr. Jannick Demanet bedanken voor zijn feedback en tips om van mijn masterproef een wetenschappelijk artikel te maken. Ten slotte bedank ik ook de anonieme reviewers voor hun waardevolle feedback.

Bibliografie

- Akkerman, T. (2012). Immigration policy and electoral competition in Western Europe. A fine-grained analysis of party positions over the past two decades. *Party Politics*, 21(1), 54-67.
- Alba, R. (2005). Bright vs. blurred boundaries: Second-generation assimilation and exclusion in France, Germany, and the United States. *Ethnic and Racial Studies*, 28(1), 20-49.
- Alba, R. & Foner, N. (2015). *Strangers no more: Immigration and the challenges of integration in North America and Western Europe*. Princeton University Press.
- André, S. & Dronkers, J. (2017). Perceived in-group discrimination by first and second generation immigrants from different countries of origin in 27 EU member-states. *International Sociology*, 32(1), 105-129.
- Berry, J.W., Phinney, J.S., Sam, D.L. & Vedder, P. (2006). Immigrant youth: Acculturation, identity, and adaptation. *Applied psychology*, 55(3), 303-332.
- Betz, H.-G. & Meret, S. (2009). Revisiting Lepanto: the political mobilization against Islam in contemporary Western Europe. *Patterns of prejudice*, 43(3-4), 313-334.
- Blalock, H.M. (1967). Toward a theory of minority-group relations. *American Journal of Sociology*, 83-84, V 74, 10.1086/224590.

- Blumer, H. (1958). Race prejudice as a sense of group position. *The Pacific sociological review*, 1(1), 3-7.
- Branscombe, N.R., Schmitt, M.T. & Harvey, R.D. (1999). Perceiving pervasive discrimination among African Americans: Implications for group identification and well-being. *Journal of personality and social psychology*, 77(1), 135.
- Brown, R. (2000). Social identity theory: Past achievements, current problems and future challenges. *European journal of social psychology*, 30(6), 745-778.
- Buffel, V., van de Straat, V. & Bracke, P. (2015). Employment status and mental health care use in times of economic contraction: a repeated cross-sectional study in Europe, using a three-level model. *International journal for equity in health*, 14(1), 29.
- Buffel, V., Van de Velde, S. & Bracke, P. (2015). The mental health consequences of the economic crisis in Europe among the employed, the unemployed, and the non-employed. *Social Science Research*, 54, 263-288.
- Bunt, G. (2004). Rip. Burn. Pray: Islamic expression online. *Religion online: Finding faith on the Internet*, 123-134.
- Connor, P. (2010). Contexts of immigrant receptivity and immigrant religious outcomes: the case of Muslims in Western Europe. *Ethnic and Racial Studies*, 33(3), 376-403.
- Davie, G. (2006). Sociology of Religion. In R.A. Segal (Ed.), *The Blackwell Companion to the Study of Religion* (pp. 171-207). Malden (Mass.): Blackwell.
- Dudal, P. (2015). Evolutie van anti-migrantenattitudes in Europa (2002-2012): welke invloed had de financieel-economische crisis? *Sociologos*, 36(3), 194-220.
- Durkheim, E. (1951). Suicide: A study in sociology (JA Spaulding & G. Simpson, trans.). *Glencoe, IL: Free Press. (Original work published 1897)*.
- Edgell, P. (2012). A cultural sociology of religion: New directions. *Annual Review of Sociology*, 38, 247-265.
- Edgell, P., Hartmann, D., Stewart, E. & Gerteis, J. (2016). Atheists and Other Cultural Outsiders: Moral Boundaries and the Non-Religious in the United States. *Social Forces*, 95(2), 607-638.
- Fairbrother, M. (2014). Two multilevel modeling techniques for analyzing comparative longitudinal survey datasets. *Political Science Research and Methods*, 2(01), 119-140.
- Fairhurst, G.T., Ashcraft, K.L., Van Laer, K. & Janssens, M. (2011). Ethnic minority professionals' experiences with subtle discrimination in the workplace. *Human Relations*, 64(9), 1203-1227.
- Field, C.D. (2007). Islamophobia in contemporary Britain: The evidence of the opinion polls, 1988 - 2006. *Islam and Christian Muslim Relations*, 18(4), 447-477.
- Fleischmann, F. (2010). Integratie en religiositeit onder de Turkse tweede generatie in Berlijn en Amsterdam. Een analyse van jonge moslims in twee Europese hoofdsteden. *Migrantenstudies*, 26(2), 199-219.
- Fleischmann, F. (2011). *Second-generation Muslims in European societies. Comparative perspectives on education and religion*. Utrecht University Repository.
- Fleischmann, F. & Dronkers, J. (2010). Unemployment among immigrants in European labour markets: an analysis of origin and destination effects. *Work, employment and society*, 24(2), 337-354.
- Fleischmann, F., Phalet, K. & Klein, O. (2011). Religious identification and politicization in the face of discrimination: Support for political Islam and political action among the Turkish and Moroccan second generation in Europe. *British Journal of Social Psychology*, 50(4), 628-648.
- Goldstein, W.S. (2012). Sociological theory of religion. *Religion Compass*, 6(7), 347-353.

- Güngör, D., Fleischmann, F., Phalet, K. & Maliepaard, M. (2013). Contextualizing religious acculturation: Cross-cultural perspectives on Muslim minorities in Western Europe. *European Psychologist*, 18(3), 203.
- Hall, D., Meador, K. & Koenig, H. (2008). Measuring religiousness in health research: review and critique. *Journal of religion and health*, 47(2), 134.
- Hellwig, T. & Sinno, A. (2017). Different groups, different threats: public attitudes towards immigrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(3), 339-358.
- Hogg, M.A., Adelman, J.R. & Blagg, R.D. (2010). Religion in the face of uncertainty: An uncertainty-identity theory account of religiousness. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 72-83.
- Hox, J.J., Moerbeek, M. & van de Schoot, R. (2010). *Multilevel analysis: Techniques and applications*. Routledge.
- Huddleston, T., Bilgili, O., Joki, A., Vankova, Z. (2015). *Migrant Integration Policy Index 2015*. Retrieved from www.mipex.eu
- Koopmans, R. (2015). Religious fundamentalism and hostility against out-groups: A comparison of Muslims and Christians in Western Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(1), 33-57.
- Maas, C.J. & Hox, J.J. (2005). Sufficient sample sizes for multilevel modeling. *Methodology*, 1(3), 86-92.
- McLaren, L. & Johnson, M. (2007). Resources, group conflict and symbols: explaining anti-immigration hostility in Britain. *Political Studies*, 55(4), 709-732.
- Meuleman, B., Davidov, E. & Billiet, J. (2009). Changing attitudes toward immigration in Europe, 2002-2007: A dynamic group conflict theory approach. *Social Science Research*, 38(2), 352-365.
- Noh, S., Kaspar, V. & Wickrama, K. (2007). Overt and subtle racial discrimination and mental health: Preliminary findings for Korean immigrants. *American journal of public health*, 97(7), 1269-1274.
- Norwegian Centre for Research. (2002-2014). *European Social Survey Rounds 1-7 Data (2002-2014)*. Retrieved from <http://www.europeansocialsurvey.org/>
- Peacock, J.R. & Poloma, M.M. (1999). Religiosity and life satisfaction across the life course. *Social indicators research*, 48(3), 319-343.
- Phalet, K. (2004). *Muslim in Nederland: Religieuze dimensies, etnische relaties en burgerschap: Turken en Marokkanen in Rotterdam*. Sociaal en cultureel planbureau.
- Phalet, K., Fleischmann, F. & Stojicic, S. (2012). Ways of being Muslim: Religious identities of second-generation Turks. In M. Crul, J. Schneider & F. Lelie (Eds.), *The European Second Generation compared: Does the integration context matter?* (pp. 371-363). Amsterdam University Press.
- Portes, A. & Rumbaut, R.G. (2006). *Immigrant America: a portrait*: Univ of California Press.
- Portes, A. & Zhou, M. (1993). The new second generation: Segmented assimilation and its variants. *The annals of the American academy of political and social science*, 530(1), 74-96.
- Rabash, J., Charlton, C., Browne, W., Healy, M. & Cameron, B. (2009). Mlwin version 2.1. Centre for Multilevel Modelling. *University of Bristol*.
- Rowe, M.P. (1990). Barriers to equality: The power of subtle discrimination to maintain unequal opportunity. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 3(2), 153-163.
- Sam, D.L. & Berry, J.W. (2010). Acculturation: When individuals and groups of different cultural backgrounds meet. *Perspectives on Psychological Science*, 5(4), 472-481.

- Savage, T.M. (2004). Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing. *The Washington Quarterly*, 27(3), 25-50.
- Scheepers, P., Gijsberts, M. & Coenders, M. (2002). Ethnic exclusionism in European countries. Public opposition to civil rights for legal migrants as a response to perceived ethnic threat. *European Sociological Review*, 18(1), 17-34.
- Schlueter, E., Meuleman, B. & Davidov, E. (2013). Immigrant integration policies and perceived group threat: a multilevel study of 27 Western and Eastern European countries. *Social Science Research*, 42(3), 670-682.
- Semyonov, M., Raijman, R. & Gorodzeisky, A. (2006). The rise of anti-foreigner sentiment in European societies, 1988-2000. *American sociological review*, 71(3), 426-449.
- Smits, F. & Ultee, W. (2013). Examining Trends in Muslim Self-Identification and Mosque Attendance Among People of Turkish and Moroccan Descent in the Netherlands, 1997 - 2009. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 52(3), 596-616.
- Taspinar, O. (2003). Europe's Muslim Street. *Foreign Policy*, 135, 76-77.
- Te Grotenhuis, M. & Scheepers, P. (2001). Churches in Dutch: Causes of religious disaffiliation in the Netherlands, 1937 - 1995. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40(4), 591-606.
- ten Teije, I., Coenders, M. & Verkuyten, M. (2013). The paradox of integration: Immigrants and their attitude toward the native population. *Social Psychology*, 44(4), 278.
- Timmerman, C., Vanderwaeren, E. & Crul, M. (2003). The second generation in Belgium. *International Migration Review*, 37(4), 1065-1090.
- Torrekenens, C. & Jacobs, D. (2016). Muslims' religiosity and views on religion in six Western European countries: does national context matter? *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 42(2), 325-340.
- Van der Bracht, K. (2013). Kinderen van God? De rol van generatie, discriminatie en religieuze context voor de religie van migranten in Europa. *De Vereniging voor Sociologie*, 1, 5.
- Van der Bracht, K. (2015). *First and second generation migrant religiosity in Europe*. Ghent University.
- Van der Bracht, K. & Van de Putte, B. (2014). Homonegativity among first and second generation migrants in Europe: the interplay of time trends, origin, destination and religion. *Social science research*, 48, 108-120.
- Van der Bracht, K., Van de Putte, B. & Van de Velde, S. (2014). The worst of both worlds? Origin and destination effects on migrant religiosity. *Ethnic and Racial Studies*, 37(6), 998-1019.
- van Doorn, M., Scheepers, P. & Dagevos, J. (2013). Explaining the integration paradox among small immigrant groups in the Netherlands. *Journal of International Migration and Integration*, 14(2), 381-400.
- Van Tubergen, F. (2006). Religious affiliation and attendance among immigrants in eight western countries: Individual and contextual effects. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 45(1), 1-22.
- Van Tubergen, F. & Sindradottir, J.I. (2011). The religiosity of immigrants in Europe: A cross-national study. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 50(2), 272-288.
- Van Tubergen, F., Te Grotenhuis, M. & Ultee, W. (2005). Denomination, Religious Context, and Suicide: Neo-Durkheimian Multilevel Explanations Tested with Individual and Contextual Data. *American Journal of Sociology*, 111(3), 797-823.
- Verkuyten, M. (2008). Life satisfaction among ethnic minorities: The role of discrimination and group identification. *Social indicators research*, 89(3), 391-404.

Abstract

This research focuses on the effects of the context of receptivity on the religiosity among Muslim immigrants in Europe. This paper fits within research concerning the destination effects. However, little attention has been directed towards the context of receptivity and its effects on religiosity, as part of the integration process. In literature, both attitudinal-based and institutional-based approaches are used, but they are never tested simultaneously. In this research I argue that combining both approaches offers a better understanding of the effects the context of receptivity have on immigrant religiosity. It is expected that negative (closed) contexts of receptivity will lead to higher levels of religiosity among Muslim immigrants in Europe. Perceived discrimination is used to measure to what extent Muslim immigrants experience the possible negative effects of the context of receptivity. Social integration theory offers us a theoretical framework to account for intergenerational differences in religiosity. Two aspects of religiosity are considered: (1) subjective religiosity and (2) praying. All 7 waves (2002-2014) of the European Social Survey (ESS) were used in a 3-level cross-classified multilevel model, enabling us to measure simultaneously cross-sectional and longitudinal trends. The three main conclusions are (1) negative contexts of receptivity result in greater subjective religiosity among Muslim immigrants, (2) immigrants living in a negative context of receptivity and simultaneously perceive discrimination have a stronger subjective religiosity than immigrants who do not perceive discrimination and (3) the context of receptivity does not change significantly over time.

Keywords

context of receptivity, immigrant religiosity, cross-national research, longitudinal research, European Social Survey